

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.41>

ПРО ОБ'ЄКТИВНУ НЕОБХІДНІСТЬ ПОСИЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Пушкар О.А.,
*кандидат юридичних наук,
докторант кафедри кримінального права і процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0007-99 66-9693*

Пушкар О.А. Про об'єктивну необхідність посилення кримінальної відповідальності за одержання неправомірної вигоди в умовах воєнного стану в Україні.

У даній науковій статті здійснено кримінально-правовий аналіз об'єктивної сторони злочину, пов'язаного з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою в умовах воєнного стану в Україні, а також доведена необхідність посилення кримінальної відповідальності за вчинення зазначеного кримінального правопорушення з урахуванням відсутності у сьогоднішньому чинному Кримінальному кодексі (КК) такої кваліфікуючої ознаки. Зокрема, встановлено, що у 2022 році на законодавчому рівні цілком обґрунтовано вказаний Кодекс був доповнений особливою кваліфікуючою ознакою «вчинення діяння в умовах воєнного або надзвичайного стану», яке, проте, не стосувалось кримінального правопорушення, за яке передбачена кримінальна відповідальність у статті 368 КК «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою». Доведено у зв'язку з цим, що зазначена правова прогалина детермінує в умовах воєнного стану розвиток негативних суспільно небезпечних тенденцій і явищ, які, у свою чергу, не тільки підвищують рівень кримінальної активності службових осіб, але й створюють потенційні та реальні загрози посягань на об'єкти національної безпеки України. Крім цього, звернута увага на той факт, що через існуючі детермінанти, які мають пряме відношення до причинно-наслідкового зв'язку в правопорушенні, пов'язаному з одержанням неправомірної вигоди, об'єктивно обумовлено є необхідність підвищення ефективності процесуальної діяльності слідчих і прокурорів та використання у зв'язку з цим всіх доступних доказів і методів розслідування, що визначені у чинному законодавстві.

Враховуючи вказану обставину, а також запобіжну роль особливо кваліфікуючої ознаки у виді «вчинення діянь в умовах воєнного або надзвичайного стану», яку вона відіграє у тих складах кримінальних правопорушень, що передбачають її у відповідних статтях КК, у даній науковій роботі обґрунтована необхідність законодавчої видозміни об'єктивної сторони ст. 368 зазначеного Кодексу шляхом, зокрема, доповнення її вищевказаною особливою кваліфікуючою ознакою.

Ключові слова: кримінальна відповідальність; особливо кваліфікуюча ознака складу злочину; прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою; запобігання кримінальним правопорушенням; воєнний або надзвичайний стан; об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення.

Pushkar O.A. On the objective necessity of strengthening criminal liability for obtaining unlawful benefit under martial law in Ukraine.

This scientific article provides a criminal-legal analysis of the objective side of the crime related to the acceptance of an offer, promise or obtaining unlawful benefit by an official under martial law in Ukraine, and also proves the necessity of strengthening criminal liability for the commission of the specified criminal offense, taking into account the absence of such a qualifying feature in the current Criminal Code (CC). In particular, it was established that in 2022, at the legislative level, the specified

Code was quite reasonably supplemented with a special qualifying feature “committing an act in conditions of martial law or a state of emergency”, which, however, did not apply to a criminal offense for which criminal liability is provided for in Article 368 of the Criminal Code “Acceptance of an offer, promise or receipt of an unlawful benefit by an official”. In this regard, it has been proven that the specified legal gap determines the development of negative socially dangerous trends and phenomena in conditions of martial law, which, in turn, not only increase the level of criminal activity of officials, but also create potential and real threats of encroachments on objects of national security of Ukraine. In addition, attention is drawn to the fact that due to the existing determinants that are directly related to the cause-and-effect relationship in an offense related to obtaining an unlawful benefit, the need to increase the efficiency of the procedural activities of investigators and prosecutors and, in this regard, to use all available evidence and investigation methods defined in current legislation is objectively determined.

Taking into account the above circumstance, as well as the preventive role of the special qualifying feature in the form of “committing acts in conditions of martial law or a state of emergency”, which it plays in those components of criminal offenses that provide for it in the relevant articles of the Criminal Code, this scientific work substantiates the need for legislative modification of the objective side of Art. 368 of the said Code by, in particular, supplementing it with the above-mentioned special qualifying feature.

Key words: criminal liability; special qualifying feature of the component of the crime; acceptance of an offer, promise or receipt of an unlawful benefit by an official; prevention of criminal offenses; martial law or a state of emergency; objective side of the component of a criminal offense.

Постановка проблеми. Як показує практика протидії злочинності в Україні в умовах воєнного стану (2022-202 рр.), однією з детермінант, яка сприяє вчиненню кримінальних правопорушень, є недотримання на всіх рівнях державної діяльності (політичному, законодавчому та правозастосовному) загальновизнаного у цивілізованих країнах принципу справедливості [1, с. 125-126]. Зокрема, логічно доповнивши у 2022 році КК України деякі його статті особливою кваліфікованою ознакою «діяння, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану» (ст.ст. 185, 186, 187, ін.), законодавець чомусь обійшов своєю «увагою» й інші досить важливі суспільні відносини та об'єкти кримінально-правової охорони, які знаходяться у системному взаємозв'язку із забезпеченням національної безпеки, державного суверенітету та територіальної цілісності нашої держави. Мова у даному випадку ведеться про те, що в умовах воєнного стану вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК), не тільки підвищує рівень їх суспільної небезпеки [2, с. 942–944], але й детермінує (спричинює, обумовлює та корелює) кримінальну активність у сфері військової служби та інших дотичних до неї галузей суспільних правовідносин (наприклад, у сфері господарської діяльності; громадської безпеки, громадського порядку та моральності, т. ін.). Так, поширеною серед населення України є думка про те, що на фронті воюють проти росії тільки найбільш незахищені у соціальному сенсі люди [3], а серед детермінант самовільного залишення частини (СЗЧ) пріоритетною є та, що пов'язана з несправедливою мобілізацією до лав Збройних Сил України (ЗСУ) та інших військових формувань [4] тощо. При цьому відсутність у ст. 368 КК такої особливо кваліфікуючої ознаки, як вчинення даного злочину службовою особою в умовах воєнного стану, сприймається пересічними громадянами в Україні як приклад свавільного порушення соціальної справедливості [5].

Отже, в наявності складна комплексна прикладна проблема, вирішення якої лежить також і в площині наукової діяльності, що й обумовило вибір об'єкта і предмета даної статті.

Виходячи з цього, **метою** вказаної наукової розробки є доведення необхідності доповнення ст. 368 КК особливо кваліфікуючою ознакою «вчинення вказаних діянь в умовах воєнного та надзвичайного стану», а **головним завданням** – здійснення кримінально-правового аналізу об'єктивної сторони складу цього кримінального правопорушення, за результатами якого науково обґрунтувати здійснення заходів, спрямованих на забезпечення принципу справедливості з означеного питання.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення наукової літератури показало, що досить предметно займаються розробкою проблем з означеної у цій роботі тематиці дослідження займаються наступні учені: А.В. Андрушко, В.С. Батиргарєєва, Ю.В. Баулін, А.В. Бойко, В.І. Борисов, Л.П. Бриг, В.В. Василевич, А.А. Вознюк, П.Л. Воробей, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, В.К. Гришук,

О.М. Джужа, О.О. Дудоров, О.Г. Колб, В.В. Кузнецов, М.І. Мельник, В.А. Мисливий, Р.О. Мовчан, А.А. Музика, В.І. Осадчий, А.В. Савченко, М.М. Сенько, М.В. Сийплові, А.М. Удод, М.І. Хавронюк, П.Л. Фріс, С.С. Яценко та ін. Поряд з цим, враховуючи актуальність існуючої в умовах воєнного стану в Україні проблематики, а також відсутність комплексних наукових досліджень, спрямованих на її вирішення, слід визнати, що активізація доктринальних пошуків з означеного питання є об'єктивно обумовленою необхідністю, у тому числі й у силу прикладного характеру їх спрямованості, теоретичної та практичної цілісності.

Виклад основного матеріалу. Загальновизнаними у науці є висновок про те, що суспільна небезпечність є оціночним поняттям. Зокрема, на думку О. Узунової та Є. Артьомова, критеріями оцінки суспільної небезпеки та її рівня є об'єктивні та суб'єктивні ознаки злочину: об'єкт, на який спрямовано посягання, наслідки, спосіб вчинення, форма вини, мотив, мета тощо. Лише комплексний аналіз цих ознак здатен виявити реальну, об'єктивну небезпечність злочину – його тяжкість [6, с. 147]. Погоджуючи з такою позицією, варто також зауважити, що оскільки кримінальне правопорушення, визначене ст. 368 КК, відноситься до корупційного, відповідно його суспільна небезпека є похідною від суспільної небезпеки корупції як вкрай негативного правового явища сучасної реальності, особливо в умовах воєнного стану. Як з цього приводу слушно висловив думку Вищий антикорупційний суд України, корупція є загрозою не лише для розвитку держави, стабільності та безпеки суспільства, але й підриває її демократичні інститути та цінності. Більш того, поширення корупції вкрай негативно впливає на формування та функціонування органів державної влади, підриває довіру громадян до них, нівелює принцип верховенства права, руйнує моральні засади та відчуття справедливості в суспільстві, а також загрожує демократичному розвитку, конституційному порядку, підриваючи у кінцевому підсумку міжнародний авторитет України та безпосередньо ставить під загрозу її національну безпеку [7].

Таким чином, суспільна небезпека корупції є безсумнівною. Однак, враховуючи, що її прояви стають дедалі різноманітнішими, зокрема, через розвиток інформаційних технологій, криміналізація прийняття пропозиції, обіцянки та отримання неправомірної вигоди службовими особами вказує на зростання небезпеки саме цієї форми корупції, позаяк її предмет значно ширший, ніж традиційне хабарництво.

З огляду на те, що вчинення службовою особою неправомірних дій на користь іншої особи, яка обіцяє надати, фактично надає або з якою укладено домовленість про надання неправомірної вигоди у матеріальній або нематеріальній формі, або на користь третьої особи, особливо в умовах воєнного стану, посягає на встановлений порядок публічного управління, законодавець запровадив більш суворі норми, включивши до об'єктивної сторони завершеного кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368 КК, також прийняття пропозиції та прийняття обіцянки, а не лише фактичне отримання такої вигоди, але, на жаль, залишив ці норми без зміни в особливий період (власне, війни) функціонування нашої держави.

Як зазначає з цього приводу О.Д. Ярошенко [8, с. 10], оскільки обов'язковою ознакою об'єктивної сторони корупційних правопорушень є те, що дії службової особи здійснюються у зв'язку з вчиненням або невчиненням нею певних дій в інтересах того, хто пропонує чи надає неправомірну вигоду, або в інтересах третьої особи, використовуючи надані їй владні чи службові повноваження, це й визначає суспільну небезпеку таких правопорушень. Саме тому, на його переконання, незалежно від форми вираження цих дій, їх протиправний характер підвищує рівень суспільної небезпеки [8, с. 10].

У той самий час, можна констатувати, що сама готовність службової особи, незалежно від того, чи мало місце фактичне одержання такою особою неправомірної вигоди або тільки планування її одержати, використати своє службове становище в інтересах іншої особи, шляхом вчинення будь-яких дій, які входять у коло її повноважень. Як видається, це відрізняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 368 КК, від інших видів корупційних правопорушень, зокрема, від зловживання службовим становищем. Хоча фактично всі види корупційних правопорушень мають суспільно небезпечні наслідки, що виражається, зокрема, у посяганні на встановлений порядок здійснення державного або іншого публічного управління, проте саме прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою набуває форми завершеного правопорушення та спричиняє зазначені негативні наслідки для суспільних відносин, незалежно від того, чи здійснила службова особа фактично дії в інтересах іншої особи та, чи отримала вона фактично неправомірну вигоду.

На цьому, зокрема, обґрунтовано акцентують увагу деякі науковці, вказуючи, що кримінальна відповідальність за одержання неправомірної вигоди настає тільки за умови, якщо службова особа одержала її за вчинення чи невчинення дій в інтересах того, пропонує, обіцяє чи надає таку вигоду, або в інтересах третьої особи з використанням наданої їй влади чи службового становища [9, с. 406]. Проте, як правильно у зв'язку з цим зробив висновок В.М. Кабаєв, фактичне виконання або невиконання дій службовою особою з використанням наданої влади чи службового становища в інтересах іншої особи знаходиться поза межами об'єктивної сторони злочину [9, с. 406].

Таким чином, можна констатувати, що оцінювати ступень суспільної небезпеки кримінального правопорушення, яке кваліфікується за ч. 1 ст. 368 КК (простий склад злочину), необхідно з урахуванням: по-перше, розміру (обсягу) неправомірної вигоди (її грошового еквіваленту), що стала предметом обіцянки, пропозиції або фактичного одержання; по-друге, серйозністю наслідків вчинених службовою особою дій на користь іншої особи взамін за таку вигоду. Важливою є й така правова позиція, а саме: на оцінювання рівня суспільної небезпеки даного правопорушення не справляє впливу те, чи була відповідна неправомірна вигоди одержана, обіцяна або домовлена.

Розкриваючи, власне, зміст суспільної небезпечності деяких корупційних правопорушень, деякі науковці, крім цього, зазначають, що останні проявляється в заподіянні чи блокуванні нормальної, тобто такої, яка відповідає вимогам нормативно-правових актів, діяльності державних органів влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від організаційно-правової форми, а також заподіяння шкоди авторитету та діловій репутації вищевказаних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій [10, с. 38]. Без сумніву, що це має особливий правовий зміст і суспільний резонанс в умовах воєнного стану в Україні. При цьому учені безспідставно вважають, що на суспільну небезпечність, крім перелічених вище детермінант, також впливає те, чи було службовою особою обіцяно або фактично вчинено взамін за неправомірну вигоду правомірні або неправомірні дії. Так, О. Узунов та Є. Арт'ом переконані, що суспільна небезпечність отримання неправомірної вигоди за правомірні дії є значно нижчою, аніж суспільна небезпечність отримання такої протиправної вигоди за неправомірні дії, що має бути враховано як законодавцем при криміналізації зазначених діянь, так і суддями при визначенні виду і розміру покарання [11, с. 148]. З таким підходом, беззаперечно, можна погодитися, проте, з огляду на те, що суспільна небезпека від правомірних дій службової особи за одержання, обіцянку чи домовленість надати таку вигоду все ж залишається, зокрема в умовах воєнного стану, відповідно кримінальна відповідальність має наставати навіть за таку правомірну дію. Така правова позиція викладена у Вироку Вищого антикорупційного суду України від 27 березня 2023 р., який був винесений у справі № 729/1248/18 [12]. Так, розглянувши цю справу, суд вказав на те, що висловлюючи прохання та отримуючи неправомірну вигоду від особи, обвинувачений, який за посадою був суддею, усвідомлював суспільно небезпечний характер вчинюваних ним дій, передбачав їх протиправні наслідки, а також бажав їх настання, тобто вчинив кримінальне правопорушення із прямим умислом [12]. Саме тому, при визначенні основного покарання у виді позбавлення волі суд має враховувати вік обвинуваченого та відсутність судимостей, як обставин, що істотно знижують його суспільну небезпечність [12]. Хоча, як встановлено в ході даного дослідження, не всі судді погоджуються з такою правовою позицією. Зокрема, судді у своїх рішеннях зазначають, що суспільна небезпечність вказаного злочину є досить високою, зокрема у випадках, коли такі кримінальні правопорушення вчиняють судді, позаяк вони завдають шкоду авторитету органам судової гілки державної влади [13]. У цьому контексті слід визнати, що важливою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 368 КК, є причинно-наслідковий зв'язок між суспільно небезпечними діями, та суспільно-небезпечними наслідками. Такий правовий об'єктивний зв'язок проявляється в тому, що неправомірна вигода є винагородою або стимулом за певні дії чи бездіяльність службової особи, що безпосередньо впливають на результати її службової діяльності. Більш того, цей зв'язок чітко показує, що без отримання вигоди або прийняття обіцянки такої вигоди відповідні дії не були б здійснені.

Разом з тим, як справедливо зауважує М.О. Комарницька, встановити цей зв'язок подекуди дуже складно, оскільки пов'язати в часі отримання неправомірної вигоди можливо лише, якщо воно відбувається протягом нетривалого часового відрізка, оскільки згодом довести наявність причинно-наслідкового зв'язку між цими обставинами буде вкрай складно, а періодичність тако-

го отримання свідчитиме про корупційний характер відносин [14, с. 93-94]. Аналогічну позицію з цього приводу займає В.О. Беньківський, який зосереджує увагу на тому, що для вирішення завдань кримінального права необхідно визначити критерії формального та юридичного причинного зв'язку, включаючи й з окремими інститутами кримінального права (такими, як: «злочин», «співучасть», «причетність»), позаяк причинний зв'язок відіграє важливу роль при аналізі окремих інститутів і статей кримінального права лише за умови, що він відповідає критеріям релевантності, тобто правовим та юридико-технічним вимогам [15, с. 123].

Вивчення деяких кримінальних проваджень [16] свідчить також про те, що на практиці під час встановлення причинно-наслідкового зв'язку в правопорушенні, передбаченому ст. 368 КК, виникають такі проблемні питання, які впливають на процес доведення: 1) фактичної залежності між вигодою та діями службової особи, що обумовлено необхідністю доведення того факту, що отримання неправомірної вигоди було безпосередньо пов'язане з виконанням або невиконанням певних дій службовою особою (у цьому сенсі, зокрема, важливо встановити, що рішення або дії службовця не були б вчинені без отримання вигоди, що на практиці здійснити досить складно, адже службова особа, як правило, стверджує, що діяла за законними підставами, незалежно від вигоди); 2) факту непрямої вигоди, враховуючи, що інколи протиправна вигода надається не самій службовій особі, а третій особі, що ускладнює доведення зв'язку між отриманою вигодою і вчиненими діями (зокрема, службова особа заперечує свою зацікавленість у такій вигоді, стверджуючи, що вона не мала особистої користі від неї); 3) умислу: для доведення злочину за вказаною статтею Кодексу необхідно встановити умисел службової особи, тобто її усвідомлення на момент вчинення неправомірності дій і наявність прямого умислу отримати вигоду за певні дії чи бездіяльність (знову ж таки, це є непростим процесом, оскільки умисел є суб'єктивним елементом, і його треба доводити через аналіз поведінки, переговорів або інших непрямих доказів); 4) різноманітності форм прояву корупції, а саме – з розвитком нових технологій і складністю корупційних схем, вигода надається у непрямій формі (наприклад, через послуги, подарунки, надання знижок тощо). Це ускладнює ідентифікацію неправомірної вигоди як такої та створює додаткові труднощі в доведенні причинно-наслідкового зв'язку; 5) відсутності прямих доказів, позаяк нерідко корупційні дії мають прихований характер, а процес домовленостей і передачі неправомірної вигоди відбувається в неформальних умовах або навіть через посередників (це, у свою чергу, ускладнює збирання прямих доказів і вимагає використання складної комбінації непрямих доказів, наприклад, записів розмов, електронної переписки, свідчень тощо); 6) розмитості межі між правомірними та неправомірними діями: зокрема встановлення причинного зв'язку між діями службової особи та вигодою іноді ускладнюється через те, що дія чи бездіяльність можуть бути законними самі по собі (наприклад, службова особа може виконувати свої обов'язки, але отримати за це неправомірну вигоду, що потребує ретельного аналізу дій та їх правомірності).

Як показали результати даного наукового пошуку, саме через ці детермінанти встановлення причинно-наслідкового зв'язку в правопорушенні, пов'язаному з одержанням неправомірної вигоди, вимагає ретельної роботи слідчих і прокурорів, використання всіх доступних доказів і методів розслідування. Слід також констатувати, що певний правовий вплив на кваліфікацію кримінального правопорушення за ст. 368 КК мають й факультативні ознаки об'єктивної сторони складу даного злочину.

З цього приводу деякі науковці стверджують, що існує низка особливостей, характерних для кожної з факультативних ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення, зокрема: а) якщо факультативні ознаки зазначеної сторони безпосередньо зазначені в диспозиції статті Особливої частини КК, то вони формують суспільну небезпечність діяння і виступають критерієм його криміналізації; б) якщо факультативні ознаки є кваліфікуючими (зокрема, в умовах воєнного стану), то законодавець враховує їх властивості (позитивні чи негативні) в санкції конкретної норми Особливої частини даного Кодексу; в) якщо факультативні ознаки кримінального правопорушення не є ознаками об'єктивної сторони, то вони враховуються судом при призначенні покарання в якості обставин, що пом'якшують (ст. 66 КК) або обтяжують (ст. 67 КК) його [17, с. 116].

Висновки. Отже, отримані у ході даного дослідження результати дозволяють констатувати, що ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення, пов'язаного з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержанням неправомірної вигоди службовою особою, обумовлюють об'єктивну необхідність доповнення ст. 368 КК особливо кваліфікуючою ознакою «вчинення таких дій в умовах воєнного або надзвичайного стану», що дасть можливість не тільки знизити

рівень рецидиву цих суспільно небезпечних діянь, але й буде справедливим кроком законодавця з огляду вимог однойменного принципу права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Теорія держави і права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
2. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 17: *Кримінальне право* / редкол.: В.Я. Тацій, В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. С. 942–944.
3. Кондрачок С. Як мій друг Батьківщину захищав, або в армію йдуть лише дурні чи бідні? URL: <https://zdolbunivcity.net>.
4. Хмельницька В. «Потрібна нормальна мобілізація»: військовий психолог розповів про найчастіші причини СЗЧ. URL: <https://tsn.ua>.
5. Міщенко І. Як гадаєте, скільки разів слово «справедливість» згадується в Конституції України? Правильна відповідь – один. URL: <https://nv.ua>.
6. Узунова О., Артьомов Є. Аналіз статті 368 Кримінального кодексу України на відповідність вимогам юридичної техніки, гуманності й верховенства права. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 1 (80). С. 141–150.
7. Окрема думка на Вирок Вищого антикорупційного суду України від 27 березня 2023 року у справі № 729/1248/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110126889>.
8. Ярошенко О.Д. Кримінальна відповідальність за пропозицію та надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України). Автореф. дис. канд. юр. наук. Київ, 2014. 22 с.
9. Кабаєв В.М. Особливості об'єктивних ознак злочинів, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 404–409.
10. Гузоватий О.І., Титаренко О.О. Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення в Україні та деяких зарубіжних країнах: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 260 с.
11. Узунова О., Артьомов Є. Аналіз статті 368 Кримінального кодексу України на відповідність вимогам юридичної техніки, гуманності й верховенства права. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 1 (80). С. 141–150.
12. Вирок Вищого антикорупційного суду України від 27 березня 2023 року у справі № 729/1248/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109801337>.
13. Окрема думка на Вирок Вищого антикорупційного суду України від 27 березня 2023 року у справі № 729/1248/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110126889>.
14. Комарницька М.О. Відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди за кримінальним правом України. Дис. ... доктора філософії. Львів, 2021. 203 с.
15. Бенківський В.О. Спеціальні питання проблематики причинного зв'язку: кримінально-правовий аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2021. № 51. С. 120–124.
16. Огляд судової практики Верховного Суду у кримінальних провадженнях щодо корупційних та пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень за 2022 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_VS_korup_pravoporush.pdf.
17. Маслоva О.О. Щодо значення факультативних ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 2(43). С. 110–117.